

Мелнишкият манастир “Св. Богородица Спилеотиса”
 (“Св. Зона”) в нови документи

В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 519-531

Виолета Нешева

резюме

Появата на нови документи за археологическите паметници след тяхното теренно проучване и публикуване е сериозно изпитание за археолозите, своеобразен тест за приемане или отхвърляне на откритията и интерпретациите им. Още повече, когато те са многобройни. Така за сравнително кратък период, между 1994 и 2006 г., в научно обръщение бяха въведени 9 документа за мелнишкия манастир “Св. Богородица Спилеотиса” (“Св. Зона”), при това само за времето от второто десетилетие на XIII в. до 1395 г. Един от тях е от австрийските архиви, останалите са от архивите на Ватопедския манастир на Атон, чийто метох е бил “Спилеотиса” от втората половина на XIV в. насам. В актите от Ватопед - №№ 12, 13, 21 и 36 от първия том (2001 г.) са цитирани още 10 документа, които не са запазени, а в № 120 от втория том (2006 г.) – други 6 липсващи. Всичките документи се отнасят за поземлено и друго имущество на манастира през XIII – XIV в. - ниви, лозя, мелници, цели села със зависими и свободни селяни, манастирски сгради и обзавеждане - църковна утвар, литургични тъкани, книги, мебели, икони, различни животни и т. н., придобити основно чрез дарения на видни личности и техни близки, както и за имуществени спорове на манастира. Очаква се броят им да се увеличи в най-скоро време с подготвяния за печат трети том с актите на Ватопед. Като прибавим и изворите, известни отпреди това, “Св. Богородица Спилеотиса” се оказва най-добре документираният средновековен манастир в днешните български земи.

Той е и най-значителният мелнишки манастир, просъществувал седем столетия - от началото на XIII в. до началото на XX в. От особено важност е фактът, че е построен като “царски и деспотски” манастир от деспот Алексий Слав по времето, когато Мелник е столица на неговата държава (1209 – 1230 г.) и е свързан с неговия сигилий от 1220 г.

Археологическите проучвания на манастира са извършени под научното ръководство на автора на настоящата статия през 1979 – 1982 г. и резултатите от тях са отразени в том 2 от поредицата “Мелник”, 1994 г.

Новите документи имат изключително голямо значение както за неговата история, така и за историята на Мелник. Авторът спира подробно вниманието си върху тях главно с цел по-пълно изясняване на статута на манастира и на първоначалния му архитектурен образ. Те са съпоставени с археологическите разкрития, като потвърждават правотата на направената им интерпретация, преди да станат известни.

Особено ценен в това отношение е инвентарният опис от 1365 г. във връзка с предаването на манастира от деспот Йоан Углеш под егидата на Ватопедския манастир на Атон. В него са отбелязали манастирските постройки в последователност, отговаряща на тяхната значимост за монашеския живот – църкви, монашески килии, трапезария и това съвпада с археологическите данни.

Църквите са обозначени с различни термини. Споменават се два параклиса, наос. Според документа, църквата имала богато обзавеждане, отговарящо на нейната представителност и на литургичните ѝ функции: литургични предмети и тъкани; светилник за иконостаса, голям свещник-канделабър; метална плака с шарнир за полилей; верига за окачване; сребърно кандило с ажурна украса; кадилници дискос и потир; диск с бисери и емайли, още два дискоса и потири; литургични тъкани – копринени воали, закачани пред икони или спускани пред царските двери на иконостаса, епатрахили, шапки, 36 литургични книги, подробно описани. Не е ясно дали сред тях са се намирали споменатите в сигилия на деспот Слав негови дарове за манастира - *“свети изображения, свещени книги и утвари”*, както и сребърните и позлатени литургични предмети, които първият му игумен, станал пръв митрополит на Мелник Павел Клавдиополит му завещал през 1216 г.

В инвентарния опис се посочва, че в единия от параклисите имало две икони – на Богородица и на Продромос (=Йоан Предтеча, Кръстител). Вписани са и две камбани

В инвентарния опис се споменават единадесет монашески килии и трапезария, а също, че манастирът притежавал в подградието на Мелник една стара църква на Йоан Продромос, с нейното имущество. Точното ѝ местоположение поне засега не може да се установи. Манастирът притежавал и един малък манастир “Св. Георги”, който засега не може да бъде по-точно локализиран.

В инвентарния опис са отбелязани ред поземлени имоти на манастира в разни местности в града и в околностите му, цели села, притежавани от него (Цукарадес, Катунца, Света Кириаки, Дебрене, Буздово, Максиму), със зависими и свободни селяни, мелници в Мелник, в Катунца и др. Те са придобити главно чрез дарения, за каквито има сведения и в други Ватопедски акти. Отбелязана е и земя, дарена на манастира от Хрельо, намирала между една от портите на подградието и Трипити (=Троица). Тя може да се локализира в пространството между днешната Литова къща и източния край на изоставения модерен стадион.

Безспорен интерес е фактът, че за пръв път в този документ срещаме името Рожен като място, където се намирала част от земя (другата част е в явно съседно място, дарена на манастира от Йоан Асен, управител на Мелник през 1342 г., шурей на Йоан Кантакузин, свързан по произход с българската царска династия на Асеневци.

Както става ясно от казаното дотук, новите документи за манастира “Св. Богородица Спилеотиса” от една страна, потвърждават данните, придобити при теренното му археологическо проучване, а от друга обогатяват и прецизират представите ни за неговата история, за интериора му и за монашеския бит през средновековието.

